

DANIELE FARLATI (1690-1773)

U povodu 200. godišnjice smrti

Josip Lučić

Daniele Farlati jedan je od najvećih crkvenih povjesničara XVIII stoljeća. Slavu je stekao pišući veliku povijest Ilirika, tj. biskupijâ Dalmacije i to Salone, Splita i njenih sufragana: biskupijâ biogradske, skradinske, bosanske, krbavske, modruške, senjske; zatim biskupije zadarske sa sufraganima i biskupije zagrebačke, dubrovačke sa sufraganima, kotorske, dukljanske, dračke, srijemske, skopske; bugarskih, albanskih biskupija itd. Njegovo prezime pravilnije bi trebalo pisati s dva t: Farlatti. Naime, u rukopisima i pismima generala isusovačkog reda ponajviše se tako piše. Međutim, uobičajeno je da se njegovo prezime navodi u nauci samo s jednim t: Farlati. Da ne bi bilo zabune zadržat ćemo i mi uobičajeni i u nauci ustaljeni način pisanja: Farlati (u daljem tekstu: *F.*).

O životu i radu toga glasovitog povjesničara imamo dosta povijesnih izvora i literature. Sâm je *F.* u I. sv. djela »*Illyricum sacrum*«¹ opisao svoj rad na njegovu sređivanju i izdavanju. Zatim je *J. Coleti*, suradnik i nastavljatelj toga rada, objavio u V sv. opširan *F.*-jev životopis.² Kasnije je *Miroslav Vanino* iznio dosta nepoznatog materijala iz arhiva isusovačkog reda, koji osvjetljuje rad oko prikupljanja građe za *Illyricum sacrum*.³ S talijanske strane pisao je o *F.*-ju *E. Patriarca*.⁴ Osim tih pisaca povremeno su se bavili njegovim životopisom i drugi povjesničari, osobito naši, npr. *Šišić* i drugi.⁵ Na temelju

¹ *D. Farlati, Praefatio...*, *Illyrici sacri tomus primus*, Venecija 1751, str. XIII-XLIX.

² *J. Coleti, De vita Danielis Farlati, Illyrici sacri tomus quintus*, Venecija 1875, str. VII-XI.

³ *M. Vanino, Illyricum sacrum i Filip Riceputi, Croatia sacra, I*, Zagreb 1931, 259—292; — isti, *Philippi Riceputi S. J. Begründer des »Illyricum sacrum«*, *Archivium historicum Societatis Jesu I*, Roma 1932, 204—237; — isti, *Illyricum sacrum i začetnik mu F. Riceputi, Vrela i prinosi I*, Sarajevo 1932, 10—79.

⁴ *E. Patriarca, Il padre Danieli Farlati e l'»Illyricum sacrum«*, Udine 1935; — isti, »*La Dalmazia*« in un carteggio di uomini dotti con gli artefici dell' »*Illyricum sacrum*«, Udine 1935.

⁵ *F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, 78—79; — isti, *Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeća, JIČ II*, Beograd 1936, 38—42. — *Accessiones et correctiones all' Illyricum sacrum del P. D. Farlati di P. G. Coleti manoscritto inedito pubblicato dal prof. Fr. Bulić, Supplemento al »Bulletino di archeologia e stori dalmata«*, al 1902—1910, Split 1910. — *M. Faber, Naučno ispitivanje u Dalmaciji, GZMBiH V*, Sarajevo 1893, 639—647. — isti, *Zur Entstehung von Farlati's Illyricum Sacrum, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina III*, Wien 1895, 388—395. — *M. Šamšalović, Građa za »Illyricum*

samih tiskanih djela F-jevih,⁶ zatim dosad objavljene literature i vlastitih opažanja prikazat ćemo opširnije njegov život, znanstveni rad i ulogu u crkvenoj historiografiji XVIII st. u nadi da 1973. ne bi 200. godišnjica njegove smrti prošla nezapaženo.

I. *Životni put Farlatija do početka rada na »Illyricum sacrum«*. F. se rodio 22. II 1690. u mjestu San Daniele del Friuli. Prve općenite elemente pismenosti primio je od jednog svećenika. Već je tada pokazivao izuzetnu nadarenost i one sklonosti koje su ga kasnije učinile velikim. Roditelji ga zatim pošalju u Goricu da ondje pohađa Lyceum u kojem su predavali isusovci; tu se obrazovao u humanističkim naukama. Kad je navršio 18 godina, na vlastitu molbu, primljen je 12. XI 1707. u isusovački red i uđe u novicijat u Bologni. Poslije dviju godina novicijata i studija iz književnosti prijeđe u isusovački kolegij u Bologni na studij filozofije, gdje se istakao u javnim raspravama na akademskim konferencijama. Iz Bologne prijeđe u kolegij u Padovu na 5-godišnju kušnju od 1713—18; tu se još više razvio u obrazovanju, osobito u proučavanju klasičnih jezika. Poznat je bio čitavoj javnosti Padove svojim govorima, te literarnim i pjesničkim sastavima. Kad je isteklo vrijeme 5-godišnjeg boravka u Padovi, poslan je 1718. u Rim da završi teologiju u poznatom »Collegium Romanum«. U njemu je 1720. predavao grčki jezik vanjskim studentima. Osim toga bio je repetitor iz metafizike (1721) i teologije (1722) na »Collegium Germanicum«. Za vrijeme teološkog pripravništva obranio je rasprave iz Sv. Pisma i univerzalne teologije. Stekao je, dakle, duboko znanje iz Sv. Pisma, crkvene povijesti i opće teologije; o tim pitanjima mogao je svuda diskutirati i nastupati. Svećenik je postao 1721, a ispite iz filozofije i teologije položio je 1722. Tada, pošto je tek završio studije naređeno mu je da se vrati u kolegij u Padovu, da bude drug (socius) patru Filipu Riceputi-ju u pisanju velikog djela o crkvenoj povijesti Ilirika. Uz taj rad ostao je otada vezan sve do svoje smrti.

II. *Riceputi i rad na djelu »Illyricum sacrum« do Farlatijeva dolaska*. Riceputi se rodio mjeseca srpnja 1667. u gradiću Forli, nedaleko Ravenne. Odlučio je još kao dječak od 15 ili 16 godina da prouči i napiše crkvenu i profanu povijest Ilirika. Priča se da su mu druga opsada Beča 1683. i veliki turski rat 1683—99. dali poticaj da napiše povijest Ilirika. Netko je iznio drugu verziju kao motiv da se posveti tom poslu; naime, da se Riceputi prevario u značenju lokaliteta Vindobona-Beč, pa ga je to potaklo da proučava stare spise. Nisu, međutim, važni motivi nego njegova namisao i odluka da se tom radu posveti. Svećenik je postao 1693. u svojoj 26. godini života. Iduće godine postavljen je za rektora Biskupskog sjemeništa u Macerati, nedaleko Ankone, i postao profesor retorike na svećeničkom institutu u tom gradu. G. 1695. prati, kao tajnik kardinala Fabrizija Paolucci-ja, kad je ovaj išao

sacrum« sačuvana u Padovi, Zbornik Historijskog instituta JAZU 3, Zagreb 1961, 419—432. — J. Šidak, Farlati Daniel, Enciklopedija Jugoslavije 3, 1958, 285. — M. Kurelac, Farlati Daniele et Coleti Jacopo, Repertorium fontium historiae medii aevi, I series collectionum, Rim 1962, 256—258.

⁶ Uz već navedeno i D. Farlati, De artis criticae anscitia antiquitati obiecta, Venecija 1777.

kao nuncij u Njemačku, ali samo do Beča; tu ostane upravo u jeku velikoga turskog rata i uđe u Družbu Isusovu. Pri toj odluci vodila ga je misao da u glavnom gradu Austrije počne skupljati dokumente iz prošlosti zemalja što su obuhvaćale područje rimskog Ilirika, koje je tada politički djelomično pripadalo pod krunu Habsburgovaca (Hrvatska, Slovenija, dio Istre itd.), ali i zemalja izvan austrijske države (Dubrovnik, Bosna, Dalmacija, Srbija, Makedonija itd.). U to vrijeme austrijskoj isusovačkoj pokrajini pripadali su Hrvatska i Ugarska, pa su mnogi isusovci iz Hrvatske i Dalmacije dolazili u Beč. Riceputi se kod njih raspitivao o izvorima za povijest hrvatskih biskupija.

U novicijatu u Beču proveo je 2 godine (1696—97). U drugovanju s Hrvatima sunovacima dobio je daljnje pobude za djelo koje je snovao. U to vrijeme otvorila se i na bečkom sveučilištu prilika da se može djelovati u političkom pogledu na Istoku, jer se oslobađao turske vlasti. Naime, pojedini dijelovi Balkana su se oslobodili, a težilo se za tim da se na kraju čitav Balkan izbavi od Turaka. Poslije novicijata službuje u isusovačkim kolegijima austrijske pokrajine u Gorici, Rijeci i Trstu, u kojima boravi do 1709. U tih 12 godina skupljao je građu za povijest Ilirika. God. 1708. dopušteno mu je da prijeđe u mletačku isusovačku provinciju. Radilo se o tome da može poći držati pučke misije u Dalmaciji, koja je tada politički pripadala Veneciji. Sedam je godina uspješno vršio ondje misije. U slobodnom vremenu neumorno je skupljao autentične rukopise i ostalu povijesnu građu za crkvenu i profanu povijest Ilirika. God. 1716. napustio je Dalmaciju. Poslije povratka u Veneciju bio je dodijeljen kolegiju u Padovi sa zadaćom da napiše crkvenu povijest Ilirika. To je tada bilo i u interesu katoličke crkve na Balkanu, jer se računalo s oslobođenjem Balkana od Turaka, pa je trebalo taj kraj bolje upoznati.

Padova je u to vrijeme bila sjedište starog i glasovitog sveučilišta, a zgodno je i geografski smještena na putu između Venecije i Rima. Uz to je imala i dobre veze s »Ilirikom«. Riceputi je 3 godine u Padovi proučavao i sređivao povijesnu građu koju je dotada skupio. Ovdje mu se za pomagača ponudi naš čovjek Pacifik Bizza, koji će mu biti jedan od glavnih pomoćnika u daljem radu. Preko grofa Antuna Bisanti, koji je radio u Veneciji, otvorili su im se mletački arhivi.

God. 1718. Riceputi je sastavio sinopsis (prospekt) svog planiranog povijesnog rada. Djelo, koje je on zamislio, imat će 4 dijela i sadržavat će: život biskupa — crkveni sabori i poslanstva — životopis svetaca — povijest samostana. Taj prospekt 1720. tiskan uz novčanu pomoć pape.⁷ God. 1719. Riceputi je pozvan u Rim da za svoje studije pretraži rimske arhive. Za njegov rad pokazao je veliko zanimanje papa Klement XI. On je Riceputi-ju poklonio svoju zbirku rukopisa koji se tiču povijesti Ilirika. Naime, taj je papa držao da mu pradedovi potječu iz Ilirika (Albanije), pa je skupljao rukopise i vršio istraživanja u tom smjeru. Papinim posredovanjem rimske biblioteke su

⁷ U prospektu se kaže: »Prima quidem inscribetur: Acta Illyricorum Antistitum. Altera vero: Collectio Sacrorum Conciliorum, et Lagationum Apostolicarum ad Illyricam Ecclesiam spectantium. Tertia autem: De vita, et moribus Sanctorum Hominum, qui Ecclesiam Illyricam illustrarunt quique in Coelium numerum relati sunt: Postremo quarta: Monasticum Illyricum seu Historia Monachorum, et Sanctimonialium Illyricarum«. *Illyricum sacrum I*, str. XIV.

otvarale Riceputi-ju svoja skladišta knjiga, a arhivi svoju građu da ih iskoristi i upotrijebi. Uz papinu novčanu pripomoć Riceputi je 1719. obišao napuljske i druge arhive po Italiji. Osobito vrijedi istaknuti da je 1720. na trošak Klementa XI otišao zajedno s Bizzom u područje negdašnjeg Ilirika u kojem su oni proveli 2 godine. Sedam puta više skupili su arhivske građe prilikom tog putovanja nego dok je to Riceputi radio za vrijeme svojih misija 1709—16. Obilazeći Dalmaciju organizirali su i poučili ljude kako treba tražiti, odabirati i prepisivati građu potrebnu za »Illyricum sacrum«. Posao je bio organiziran na ovaj način: Riceputi je, opskrbljen najvišim crkvenim preporukama, obilazio s pratiocem pojedina mjesta. Odabirao je suradnike i prepisivače dajući im pri tom upute kako da rade. Suradnici su većinom bili svećenici. U jednom mjestu organizirao bi 4—5 suradnika. Čim bi se dokumenti prepisali, odmah bi se u gradskom notarijatu ovjеровili i tako dobili vjerodostojnost.^{7a} Riceputi i njegov pomoćnik obišli su dalmatinske gradove i otoke, neke čak i dva puta. Crkveni, javni i privatni arhivi pružili su im neprocijenjivi povijesni materijal, osobito arhivi u Zadru, Splitu, Dubrovniku itd. U Kotoru su im, npr., i pravoslavni monasi donosili kodekse da se prepisu. Prokrstarili su i unutarnji dio kopna. Bili su i u Zagrebu, zatim u Ljubljani, Istri, Kranjskoj, Koruškoj. Upravo dok su predano i marljivo obilazili gradove i skupljali građu, stigne im vijest da je Klement XI umro (1721). Njegovom nasljedniku Inocentu XIII. Riceputi je podnio izvještaj o uspjehu istraživanja i izvršenim nalozima koje je dobio od pokojnog pape. Inocent XIII odobrio je njegov rad i on je ponovo 1721. otputovao u Dalmaciju i Ljubljanu da nastavi skupljanje građe. Istodobno se ispisivala građa i iz rimskih arhiva. Iduće godine cenzori, vještaci iz Družbe Isusove i neki crkveni prelati pregledali su skupljeni materijal i konstatairali da je vrijedan i zamašit. Predložili su da se kritički obradi po uzoru na Bolandiste. Riceputi je dobio nalog da napiše povijest Ilirika po metodi koju on i drugi zovu »methodus romanus«. Papa je htio da Riceputi ostane u Rimu. Međutim, on nije podnosio rimsku klimu pa se vratio u Padovu. Tu mu je kao »socius« i »compagno« dodijeljen njegov budući suradnik i nastavljatelj Farlati, koji je tada imao otprilike 33 godine.⁸

III. *Farlati kao Riceputijev suradnik od 1723—42.* Premda je F. imao drugačiju koncepciju o pisanju djela »Illyricum sacrum«, pa prema tome i drugačiji plan rada koji je bio jednostavniji, kritičkiji i racionalniji nego Riceputijev, ipak je s njim skromno i složno radio. Redovnička disciplina ujedinjavala je ta dva znanstvenika koji su i po idejama i po temperamentu bili oprečnog karaktera. Prvi posao kojeg su se prihvatili bio je da se sastave točna kazala za skupljenu građu i da se tako vidi što se ima i čime se raspolaze. Taj je posao trajao 2 godine. Istodobno se razvrstvala građa na 4 skupine po temama, kako je bilo predviđeno Riceputijevim prospektom. Napisano je 8 kazala i 100 kataloga. Pokazalo se da se djelo ne smije izdavati dok se pojedini dokumenti između sebe ne usporede, a to je usporavalo rad. Otuda je niklo nezadovoljstvo kod nekih crkvenih krugova što se tiskanje djela

^{7a} Faber, Naučno ispitivanje, 642.

⁸ O svemu ovom usp. Vanino, Croatia sacra, 266—275.

oteže i odgađa. Kad su bila kazala zgotovljena, ekscerptirali su se iz Bolandista svi podaci koji se odnose na Ilirik; taj je posao trajao godinu dana. Ispisivanje podataka iz Baronijevih Anala, zatim velike Labbé-ove zbirke koncila, pa »Bibliothecae Patrum« i sl. već je prije izvršeno. Skupila se na taj način golema građa koja je obuhvaćala 300 volumena. Sugeriralo se da se zbog te vrijedne povijesne građe csnuje »Museo Illirico« — što je i učinjeno — gdje bi se ona sačuvala za potomstvo. Tu je bilo uglavnom skupljeno sve što je u Iliriku, Italiji i Rimu postojalo, a odnosilo se na crkvenu i profanu povijest Ilirika. Bili su to podaci koji se tiču djela mučenika i svetaca, kronike i povijesti crkvenih redova, protokoli i pisma papa, te sve što su stari i suvremeni pisci napisali, a moglo se iskoristiti u radu. To je zaista bila neprocjenjiva zbirka po svojoj povijesnoj vrijednosti.

Međutim, unatoč svim naporima i traganju pokazalo se da još uvijek ima praznina, pa je P. Bizza ponovo 1725. otišao u Dalmaciju (Šibenik, Zadar, Split), da skupi još povijesne građe. Nakon toga puta obišao je i neke gradove u Italiji iz istog razloga, a Riceputi je u istoj nakani otputovao u Udine i Cividale. Istodobno se on dopisivao s mnogim učenim ljudima iz Dalmacije, Hrvatske i drugih krajeva. Oni su mu davali obavijesti znanstvenog karaktera i poticali ga na rad. God. 1729. bilo je odlučeno da se pored crkvene napiše i profana povijest Ilirika. Godine 1740. izašao je drugi Prospekt sa 300 poglavlja u kojima je opisan sadržaj buduće povijesti Ilirika. Prema tom prospektu, »Illyricum sacrum« bi trebao sadržavati 18 tomova. Kroz to vrijeme je rad na izdanju djela već dosta napredovao. Riceputi je sastavio Uvod u »Illyricum sacrum« u 3 toma: Ilirski pogani (Illyrici pagani) — Ilirski kršćani (Illyrici Christiani) — Ilirske kršćanske crkvene osobe (Illyrici christiani ecclesiastici). K tome treba dodati i još neke druge sastave. Isusovački revizori i drugi cenzori izrekli su povoljan sud o njegovu radu. Riceputi priznaje da ga je taj Uvod stajao velikih muka. Kad je sve to tako dobro napredovalo, 5. X 1742. umro je Riceputi, ne dočekavši tiskanje svog djela.⁹

Riceputi je bez sumnje mnogo učinio za »Illyricum sacrum«. Ono što je bilo nužno da jedna generacija učini — prikupiti golemu raštrkanu građu, to je on učinio. Povjesničari i povijesna nauka priznali su njegove sposobnosti, zasluge i rad. Farlati npr. pohvalno se izražava o njemu. Ističe da je Riceputi bio bistra uma, profinjene domišljatosti, nevjerojatna oštroumljia, čvrsta pamćenja, mnogostruke učencsti, krepka zdravlja i neumorne marljivosti. Ističe da ga je priroda obdарила izvrsnim svojstvima, a on je tim nadarenostima pridodao svoju radinost. Štogaod je započinjao, dovodio je do uspješnog svršetka. Premda nije ništa tiskom objavio, ipak ga treba s pravom smatrati utemeljiteljem

⁹ Prema svjedočanstvu izvora »Brevi notizie« Riceputi je napisao i ostavio u rukopisu: Due tomi Isagogici — Due Tomi dell' Ilirico profano avanti Christo — Due Tomi altri dell' Ilirico profano dopo di Christo — Quatro Tavole Geografiche molto ampie di nuova invenzione — Altri Tomi tre simili — Un Tomo Istorico, Critico e Geografico e Comentari sopra le quatro prime Tavole dell' Ilirico — Tomi quatro Agiologici intitolati Sanctuarium — Quattro Tomi Pontificali — Due Tomi Sinodici di Concili — Un Tomo monastico coll' Istoria de' Monasteri. — Ovo je bilo potrebno navesti da se vidi koliki je stvarni udio Riceputijev u radu na tom djelu. Zbog toga se Vanino s pravom pita nije li u autorskom naslovu »Illyricum sacrum-a« trebalo staviti i Riceputijevo ime s obzirom na njegovu ulogu u pripremanju i pisanju i stvaranju djela, Vanino, n. dj., 280—281.

i tvorcem povijesti Ilirika, jer je dao ideju ovog velikog djela, oblikovao ga svojim pripremama, dao mu prve okvire, spremio sve što je mogao da se djelo zgotovi.¹⁰

Moraju se još spomenuti i druge osobe, koje su pridonijele uspjehu Riceputijeva rada. U prvom redu je tu Hrvat P. Bizza, rodom s otoka Raba, kasnije nadbiskup splitski. Njega sâm F. naziva »drugim ocem i osnivačem djela«. Treba zatim imenovati i drugoga splitskog nadbiskupa: Stjepana Cupilli, koji je i materijalno pomagao rad oko izdavanja »*Illyricum sacrum*«. Posebno treba istaknuti naklonost papa Klementa XI, Inocenta XIII i Benedikta XIV, koji ne pomažu samo novčano naučna putovanja nego financiraju tisak, kupovanje potrebnih knjiga i rukopisa. Pored tih postojali su i drugi dobročinitelji.

Nećemo izuzetno isticati da je bilo i onih koji su htjeli denunciirati Riceputija pred papama i redovničkim poglavarima. Neki su otvoreno prijetili: »Velečasni, odrecite se poduzetog djela, inače vas čeka parnica koja će se svršiti vašim potpunim uništenjem i javnom infamijom.«¹¹ Ali, oni koji su pročitali »*Prospectus*« i znali što Riceputi i njegovi pomagači rade, odbili su te denuncijacije pred papama i crkvenim poglavarima. Osobito su se zalagali za Riceputija kardinali Corradino, Cienfuegos i Paulucci. Dirljivo je čitati pisma koja su pojedinci slali Riceputiju i F-ju. Tako S. Cupilli piše: »Uvrštavam ovaj dan među najradosnije, jer sam vidio veoma lijep list koji tumači ideju pisanja povijesti Ilirika«. P. Bizza okrunio je svoj napor i zanimanje za »*Illyricum sacrum*« iskrenošću da će, ako ustreba, prijeći mora i svladati brda i rado se svačega prihvatiti ne štedeći troška i napora da pothvat uspije. Veoma dragocjeije vijesti i svjedočanstva pružaju različiti kardinali, profesori, povjesničari, arheolozi, literati. Treba spomenuti i još uvijek nedovoljno ocijenjen prinos braće Stay iz Dubrovnika. Oni su iskoristili tada dobro čuvane dokumente u vatikanskim papinskim arhivima i dali ih na upotrebu za »*Illyricum sacrum*«. Ta braća jesu: msgr. Kristofor, glasovit bibliofil, filozof i pjesnik; Benedikt, govornik, političar, tajnik za latinska pisma Klementa XIII; Marin, lektor filozofije na »*Collegium Romanum*«. ¹² Uz pomoć tih i sličnih znanih i neznanih znanstvenika i suradnika, ohrabrivani njihovim poticajima, Riceputi i F. nisu sustali na svom zamašnom poslu.

IV. *Farlatijev rad na »Illyricum sacrum«.* Poslije smrti Riceputija, Benedikt XIV pisao je generalu Družbe Isusove da se odredi nasljednik kome bi se mogao povjeriti »*Museo Illirico*« i rad na »*Illyricum sacrum*«. Tada je, prema svim očekivanjima, izabran F. već poznat u znanstvenom svijetu. »Prihvaćen je od svih kao čovjek velikog talenta, obrazovanog u latinskom stilu, neumornog u studiju i primjernog u vjerskoj krijepesti i bespriješkornog načina života.«¹³ Tako je F. nastavio Riceputijev rad i radio još 31 godinu. Njegovi životopisci ističu jednu plemenitu značajku. Dok je radio s Riceputijem, vjerno ga je slijedio, premda je od njega bio učeniji.¹⁴ F. je odao dužno pri-

¹⁰ *Illyricum sacrum* I, str. XVIII-XIX, XXVI.

¹¹ Vanino, n. dj., 281—282.

¹² Opširnije o tim i drugim pismima, usp. Patriarca, »*La Dalmazia*« ..., 21—28.

¹³ Patriarca, *Il padre Danieli Farlati*, 17.

¹⁴ Coleti, *Illyricum sacrum* V, str. VIII.

znanje svojem prethodniku navodeći razloge zbog kojih taj nije dovršio »Illyricum sacrum«. Četiri su, prema F-ju, bile zapreke zbog kojih Riceputi nije djelo dovršio: 1. Riceputi je htio svršiti posao koji je zbog svoje golemosti i poteškoća nadilazio njegove sile;¹⁵ 2. bio je odviše savjestan, nije htio da se objavi ijedan svezak dok ne budu napisani svi, jer su zemlje starog Ilirika povijesno povezane;¹⁶ 3. za stara razdoblja za koje nedostaju vjerodostojni izvori pribjegavao je različitim nagađanjima na kojima je gradio svoj sistem;¹⁷ 4. možda najveća zapreka u radu bilo je često požurivanje da djelo što prije iziđe — prekoraivali su ga da se primio posla koji treba završiti.¹⁸

F. je ipak iz znanstvenih razloga odbacio Riceputijevu osnovu pisanja povijesti Ilirika, jer je smatrao da su pojedini volumeni djela tako međusobno povezani, npr. povijest svetaca, biskupa, redovnika, koncila, da bi se upalo u pogrešku da se iste i slične stvari ponavljaju, pa je odlučio dati povijest pojedinih biskupija i biskupa u Iliriku, a kroz nju prikazati povijest crkve koja se odnosi na sinode, živote svetaca, djelovanje samostana i sl., obuhvativši sve u jednom pregledu.¹⁹ Osim crkvene namjeravao je F., koliko mu to vrijeme dopusti, obraditi i profanu povijest Ilirika, a također i neke druge teme.²⁰

¹⁵ »Nam primum quidem incredibilis magnitudo atque difficultas concepti operis vaste per omnes aetates, ac regiones propemodum immensas diffusi, et ingens illa, ac dissipata rerum omnigenarum copia, quam sibi congesserat, ac digeri redique in ordinem, et suis locis apte distribui oportebat plurimum et annorum laborem et adiutorium operam postulabat«. *Illyricum sacrum* I, str. XIX.

¹⁶ »Altera causa, quae, moram intulit, et impedimentum Historiae Illyricae, haec fuit, quod auctor illius, cum eam quatour in partes, ac Tomos duodeviginti distribuisset, ita secum ipse statuerat nullam eius partem, sive Tomum confici et absolvi antea posse, quam reliquarum partium materia parata esset ac digesta; et res propemodum singulae, suis quaeque momentis perpensae, et aliae cum aliis collatae, diligens examen, at acre iudicium subjissent...« Na i. mj., str. XIX-XX.

¹⁷ »Huc adde tertium quemdam obicem... Cum enim in rebus perantiquis, et ob eam causam incertis, omnique litterarum luce destitutis versaretur, neque scriptores aut monumenta suppetere, unde certa illarum, et clara notitia depromi posset, ad eas quoquomodo probandas, et illustrandas necesse habuit conjecturas adhibere, supra quas systemata quaedam sua, ut vocabat, sive geographica sive historica exstruebat«. Na i. mj., str. XXIII.

¹⁸ »Sed fortasse nullum aliunde majus impedimentum objectum est historiae Illyricae, quam ob crebris expostulationibus, et querelis multorum eam efflagitantium, et a nimia quadam, auctori injecta, ejus celeriter conficiendae cura, sollicitudine, festinatione... Erant praeterea, qui eum arguerent majus ac difficilium, quam pro sua facultate et ingenio, opus suscepisse, aut serio rem agere et aliena credulitate abuti, aut certe desperare ob se perfici posse, quae meditatus esset, ac pollicitus fuerat«. Na i. mj., str. XIII.

¹⁹ »Nam partes singulae ita sunt inter se implicitae, et aliae cum aliis nexu quodam serieque rerum cohaerent, ut tractatione distrahi et separatim explicari plane perfecteque nequeant... Ex his intelligi potest, quanta sit conjunctio seriesque rerum Pontificalium, et synodaliū, hagiologicarum, et monasticarum, ut alia ex alia, et omnes inter se aptae colligataeque videantur... Ita fiet, ut quae ad historiam cujusque Episcopatus et ecclesiae pertinent, ea simul omnia continuatione rerum ac temporum conjuncta lectores percurrere queant«. Na i. mj., str. XXVII. Vaniano, n. dj., 281—282.

²⁰ »Historia profana Illyrica a nobis edenda si per otium licebit... Itemque Historia generalis Hierarchica totius Illyrici cum suis itidem tabulis«. *Illyricum sacrum* I, str. XXVIII.

Prije početka rada na »Illyricum sacrum« F-ja je čekao jedan čisto tehnički posao koji je morao najprije obaviti. »Museo Illyrico« sadržavao je hrpu ispremiješanih papira u 300 volumena. Trebalo je sve iznova srediti, još štošta nadodati i dopuniti iz drugih knjižnica, ali sav taj napor pao je na njega samoga. To je odugovlačivalo izdavanje djela. Nastavio je dopisivanje s najeminentnijim suvremenicima. Odlučio je da čitavu povijest Ilirika ograniči na ono teritorijalno područje koje je Ilirik imao u vrijeme cara Justinijana. Poduzeo je putovanja u različne krajeve Italije radi daljeg istraživanja. Trebalo je iznova srediti materiju koju je Riceputi skupio, kritički je ispitati, usporediti i sl. Da bi se mogla što bolje shvatiti starija povijest Ilirika, F. je Uvod (Prolegomena ad historiam ecclesiae Salonitanae) podijelio na 3 poglavlja: Ilirik (De Illyrico) — Dalmacija (De Dalmatia) — Ilirske i dalmatinske crkve, zatim Salona i salonitanska crkva (De Illyrica et Dalmatica Ecclesia, tum de Salona et Ecclesia Salonitana). Prvo i drugo poglavlje obuhvaćaju profanu povijest Ilirika i Dalmacije. Treće poglavlje Uvoda dijeli se na dva dijela: prvi obuhvaća apostolsko vrijeme i početke crkve u Iliriku i Dalmaciji; drugi sadrži opis grada Salone, pitanje metropolije u Saloni i različite kataloge salonitanskih biskupa. F. konstatira da je stara povijest Salone oskudna podacima i građom (inops rerum). Tvrdi, međutim, da se taj nedostatak daje nadopuniti iz drugih općih crkvenih i profanih povijesti. Prema vlastitom priznanju radio je kritički, jer »kritičko umjeće potrebno je povjesničaru« (ars critica historico necessaria). Ističe da se u nesigurnim podacima i događajima služi i nagađanjima. »Dopušteno je povjesničaru služiti se nagađanjima gdje nedostaju sigurne i istražene činjenice« (historico licet conjecturis uti ubi certa et explorata desunt), jer su tako radili i drugi povjesničari. Bio je svjestan da su mnogi rukopisi, kao povijesni izvori, došli do nas nepotpuni. On ih ne odbacuje iz historijske upotrebe već ističe načelo: »Iskrivljeni i pogrešni izvori ne smiju se odbaciti nego ih valja popraviti« (Acta et monumenta interpolata et mendosa non rejicienda, sed corrigenda). Drugo mu je načelo: »Trebalo izbjegavati koliko nepromišljenost toliko sitničavost u zaključivanju« (Vitanda tum temeritatis, tum morositas in assentiendo). Na kraju krajeva, zaključuje F., povjesničar sve podlaže sudu čitalaca od kojih želi da bude poučen i popravljen (Auctor omnia sua iudicio lectorum subijcit, a quibus doceri et corrigi cupit).²¹

Iz svega vidimo koliki je posao trebalo posvršavati prije nego se počne pisati sama povijest. Zbog toga nije čudno da je F-ju trebalo 19 godina da napiše i tiska I tom. Taj svezak obuhvaća povijest Ilirika od početka do četvrtog stoljeća pod naslovom »Illyrici sacri Tomus primus. Ecclesia salonitana. Ab ejus exordio usque ad saeculum quartum Aere Christianae auctore Daniele Farlato presbytero societatis Jesu. Venetiis MDCCLI«. Tako je 1751. počelo izlaziti najveće djelo o crkvenoj povijesti naših naroda. U Predgovoru upućenom P. Bizzi, nadbiskupu splitskom i primasu Dalmacije i Hrvatske, F. ističe zasluge toga premeta oko izdavanja ovog djela. Svezak obuhvaća crkvenu i profanu povijest Ilirika i Dalmacije, grada Salone, crkve i biskupije s njezinim svecima, biskupima i mučenicima do 316. Kao i svi ostali svesci, i taj sadrži na kraju »index«.

²¹ Na i. mj., str. XXXV, XLI-XLII.

Drugi svezak (*Tomus secundus Illyrici sacri*) tiskan je 1753. također u Veneciji, kao i svi ostali do kraja, a obuhvaća dalju crkvenu povijest Salone. U svesku se obrađuje crkvena i profana povijest od IV do početka VII stoljeća u Iliriku, odnosno Dalmaciji. Objelodanjena su i pisma pape Grgura Velikog iz kraja VI st., koja imaju naročitu važnost jer osvjetljavaju prilike u doba doseljavanja Slavena na Balkan.

Tadašnja kritika dobro je primila oba prva sveska. Ocjena službenih cenzora glasila je: »Djelo velikog značenja, plod golemog rada, opširnog znanja.«²²

Treći svezak obuhvaća povijest splitske crkve (*Ecclesia spalatensis* olim *Salonitana*) i tiskan je 1765. U njemu se opisuje važno razdoblje u povijesti naroda Dalmacije i Hrvatske. Poslije pada Salone, zbog naleta avarsko-slavenskog, crkvena se hijerarhija preselila iz Salone u Split, koji postaje nadbiskupija za Dalmaciju i Hrvatsku umjesto razrušene Salone. To je značajno razdoblje u povijesti hrvatskog naroda. Tada se s jedne strane izvršilo pokrštenje i primanje katoličanstva, a s druge formiranje slobodne hrvatske države. F. s pravom daje dosta prostora djelovanju splitskog nadbiskupa Ivana iz Ravenne koji je reorganizirao crkvenu hijerarhiju i uz djelatnost kojega se stavlja pokrštenje Hrvata. Slijede odsjek Focijeve shizme u dalmatinskim gradovima i borba Hrvata za upotrebu hrvatskog jezika u bogoslužju. U nizu biskupa vrijedno je spomenuti nadbiskupa Lovru koji u XI st. provodi odlučne akcije u Hrvatskoj i Dalmaciji u duhu reformama Grgura VII. U XIII st. ističe se Toma Arcidiakon, povjesničar, književnik, pisac poznate »*Historiae salonitanae*«, jednog od najvažnijih djela o crkvenoj i narodnoj povijesti Dalmacije i Hrvatske. Iz kasnijih stoljeća privlači pažnju već poznati P. Bizza; F. i ovdje opisuje sudjelovanje tog nadbiskupa u pomaganju Riceputiju oko sakupljanja povijesne građe i priznaje da mu je osobito bila na brizi povijest Ilirika. O njegovoj djelatnosti bilježi: »Češće moleći i navaljujući, zahtijevao je od generalnog prepozita naše družbe i nižih poglavara da svojim ugledom i svom svojom pomoći pridonesu da djelo bude gotovo. Nikad nije prestao slati na moj zahtjev isprave, natpise i ostale spomenike dalmatinskih starina, kojima se povećavala množina i građa iz dalmatinske povijesti.«²³ Kroz prikaz povijesti te biskupije data je u glavnim crtama i srednjovjekovna povijest Hrvatske i Dalmacije. Kad je izišao III sv., koji je F. posvetio Klementu XIII, taj mu je 11. IX 1765. odao pismom dužno priznanje.²⁴ Četvrti svezak (1769) obrađuje sufragane splitske metropolije. Biskupije koje u tom svesku obrađuje jesu: »*episcopatus Belgradensis et Scardonensis; Bosnensis; Corbaviensis, Modrusensis, Seniensis et Ottociensis, Dumnensis; Macarensis sive Macarchensis; Nonensis, Phariensis; Tinniensis; Traguriensis ex quo Sibenicensis*«. Neke od tih biskupija imale su kratak vijek opstanka.

F. je u ožujku 1772. pripremio za tisak V svezak, ali nije doživio njegov izlazak, jer je umro 25. IV 1773. Naslijedio ga je Jacobus Coleti. On je izdao taj svezak koji obuhvaća zadarsku biskupiju sa sufraganima i zagrebačku, a tiskan je 1775. pod F-jevim imenom. Nadbiskupije i biskupije koje se ovdje obrađuju jesu: »*archiepiscopatus, olim episcopatus Jadertinus cum Appendice*

²² »Magni opus ingenii, multi laboris, copiosae doctrinae«. Coleti, n. dj., IX.

²³ Farlati, *Illyricum sacrum* III, str. 564.

²⁴ Usp. tekst pisma, Coleti, n. dj., str. X.

de episcopatu Pagensi; episcopatus Absorensis, Arbensis, Vegliensis; episcopatus siscianus nunc zagrabiensis. Additamenta«. Coleti je u Uvodu sveska napisao opširan F-jev životopis: De vite Danielis Farlati, str. VII-XI, odakle sam crpio osnovne podatke.

Coleti se rodio u Veneciji 2. V 1734. Studirao je u mladićskom kolegiju u Ravenni. Novicijat je proveo u Novellari, a studirao u Bologni. F. ga je mnogo cijenio. Coleti je u daljim izdanjima svezaka »*Illyricum sacrum*« slijedio osnovu i ideju F-jevu.

Šesti svezak je izašao 1800; on obuhvaća dubrovačku biskupiju sa sufraganima, risansku i kotorsku biskupiju. Tiskan je pod zajedničkim imenom Farlatijevim i Coletijevim (auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu et Jacobo Coletio). U njemu su obrađeni »*archiepiscopatus Ragusinus, olim episcopatus Epidaurensis; episcopatus Tribuniensis et Mercanensis; Zaclumien-sis, sive Stagnensis; Corcyrensis; Rhiziensis; Catharensis olim, Ascrivien-sis*«. Prikazana je povijest Epidaura koji je srušen u VII stoljeću. Preživjeli stanovnici su se naselili na otočiću Ragusium (Dubrovnik). To se mjesto razvilo u slobodnu komunu, a u XV st. proziva se republikom. Njezini su se stanovnici osobito istakli u pomorstvu i trgovini. Naročito se ekonomski razvija dok priznaje suverenitet hrvatsko-ugarskih vladara (1358—1526). Među građanima mnogi su se odlikovali književnim radom i znanošću.

Sedmi svezak, pod zajedničkim autorstvom F-jevim i Coletijevim, tiskan je 1817. i obuhvaća povijest ovih biskupija: »*episcopatus diocletanus, Anti-barensis, Arbanensis seu Albanensis, Balleacensis, Buduensis, Daynensis sive Dagnensis, Drivastensis, Olciniensis, Pullatensis major et minor, Sardensis et sappatensis, suacensis, scodrenais, Dyrrachiensis, Lissensis seu Alexiensis, Amantinus, Appolloniensis, Aulonensis, Bendensis, Priscensis, Stephanensis, Bullidensis, Canoviensis, Crojensis, lestronesis, scampensis, sirmiensis, Bassianensis, Cibaliensis, Murdensis, Aemonensis, Horreo-margensis, margensis, singidunensis, viminacensis, aquensis, ad castra martis, iscennis et ratiarensis*«. To su sve malo poznate i do tada nedovoljno obrađivane povijesti tih biskupija.

Osmi svezak napisao je i pod svojim imenom izdao Coleti 1819, obuhvativši ove biskupije: *episcopatus scopiensis, Naissitanus, staliensis, ulpianensis, zapparensis, sardicensis, remessianensis, marciapolitanus, Nicopolitaius, Abri-tensis, Appiaren-sis, Axiopolitanus, Comeensis, Dorostorensis, Novensis, Odysseus, Sexantapristensis, Sugdaensis, Tiberiopolitanus, Dionysopolitanus seu varnensis, Tomistanus, belgradensis, Semandriensis, Bidiensis, Lychnidensis, Justiniana prima et archidanus, Archridae, Prisen-sis, Bebelti et Zagoriensis ex que archiepiscopus Ternobensis, Belesbugdensis, Brandizuberiensis.*

Coleti je umro 18. VII 1827.

V. *Povijesno značenje dijela »Illyricum sacrum«*. Iz ovog sumarnog prikaza sadržaja vidi se kako je to djelo zamašno. Ono obuhvaća 8 svezaka sa 4.710 stranica in folio. Poslije njih nitko se nije usudio da učini nešto slično. Na tom golemom poslu žrtvovala su se tri generacije znanstvenika. Riceputi, koji je sa svojim suradnicima neumorno i savjesno skupljao povijesnu građu i izvore; Farlati koji ju je ustrajno obrađivao i davao sinteze; napokon Coleti koji je djelo završio. Na tom epohalnom poslu radilo se nekako od 1697. do 1819, dakle preko 120 godina. F. Šišić napisao je u tom pothvatu: »*Ogromno*

djelo »Illyricum sacrum« ide u red najodličnijih produkata ukupne svjetske historije, a osobito crkvene. Vrijednost njegova ne leži toliko u obradi samoj, koliko u tome, što je u njemu sabrano golemo mnoštvo izvora (isprava, spisa i pisaca) ne samo za crkvenu, nego i za političku historiju balkanskog poluotoka, a naročito Dalmacije, i to od najstarijih vremena sve do XVIII vijeka, a od kojih se danas mnogo njih već izgubilo.«²⁵ U tom djelu skupljeno je sve što se moglo skupiti prema kriterijima tadašnje povijesne nauke i metodike. Povjesničari i znanstvenici ne samo iz onog vremena, nego i kasnijih stoljeća kao nap. Assemani, Sommervogel, Theiner, G. Valentinelli, C. Combi, Š. Ljubić, S. Katalinić, F. Bulić, F. Šišić itd., priznali su, žaleći na moguće propuste uzrokovane objektivnim stanjem tadašnje povijesne znanosti, da je »Illyricum sacrum«, »kao jedna izuzetna povijest, divovsko djelo [...] koje je uzdiglo autore među veoma učene i ugledne ljude.«²⁶

Ima međutim, i kritičkih primjedaba. Već je Coleti napomenuo da treba istaknuti dvije stvari: previše historijske slobode u prvim tomovima i premalo historije u kasnijim svescima (*Alterum quod nimiae scribendi licentiae aliquando indulserit in prioribus Tomis, alterum quod in postremis jejuna aliquando arescat historia*). Coleti ne niječe da je F. štogod i pogriješio, ali ističe da je bio dosta kritičan prema izvorima (*haud negavero, aliquoties Farlatum errasse [...] nam quod ad artem critices spectat, hanc Daniel apprime novit*).²⁷ Jedni su prigovarali da je F. opisao idealnu Dalmaciju, kakva ona zapravo nije; ona je, prema njima, zemlja krševita, opustošena. Predbacuje da F. nije uvijek točan u ubikaciji lokaliteta i hidronima. To je djelomično točno. Ali sve su to akcidentalne primjedbe o manje važnim pogreškama koje su neminovne u tako golemom djelu. Drugi su prigovori malo ozbiljniji. Prekoravaju F-ja da je upotrijebio neke papinske i druge crkvene isprave, zatim neke isprave hrvatskih i balkanskih vladara priznavajući ih kao autentične, što one nisu bile. Zatim, da je smatrao vjerodostojnima neke povijesne priče i legende. Osim toga, da je suhoparan u stilu i da se često ponavlja. Međutim, F. nije mogao, a niti mu je to bila zadaća, da istražuje vjerodostojnost baš svakog izvora, svakog dokumenta. U ono vrijeme nije još bila dovoljna kritički istražena prošlost Ilirika, još ne djeluju hrvatski povjesničari F. Rački, F. Šišić, M. Barada, I. Ostojić i dr. koji su rasčistili mnoga pitanja iz hrvatske i dalmatinske profane i crkvene povijesti i rješavali pitanja o vjerodostojnosti povjesnih izvora. S druge strane arheolozi su iskopali mnogo novog materijala, na temelju kojega se može u nešto drugačijem svjetlu govoriti o počecima kršćanstva u Dalmaciji i Hrvatskoj (npr. istraživanja F. Bulića i E. Dyggve-a). Sve to i drugo štošta F-ju nije moglo biti poznato. Prema tome možemo zaključiti sa J. Šidakom koji kaže, da je »Illyricum sacrum« po »velikom broju dokumenata, koje redovito donosi u cijelosti, zadržalo do danas znatnu vrijednost.«²⁸ Mislim da je najveće priznanje vrijednosti tom djelu odao F. Bulić, koji je 1906. predložio da se tiska njegovo izdanje anastatičko.

²⁵ Šišić, Priručnik, 78—79.

²⁶ Patriarca, n. dj., 26—27.

²⁷ Coleti, n. dj., str. VIII.

²⁸ Šidak, n. dj., 285.

Uza sav napor koji su u to uložili, ipak se mora priznati da Riceputi i njegovi suradnici nisu uspjeli skupiti svu povijesnu građu koja se odnosi na povijest negdašnjeg teritorija Ilirika. U »Biblioteci Marciana« u Veneciji čuva se nekompletan »Illyricum sacrum« s brojnim dodacima i korekcijama koje je unio Coleti. Sve te bilješke su skupljene u jednom rukopisu koji je svojedobno Michele-Faloci-Pulignani, generalni provikar u Foligno poklonio F. Buliću, a on je taj rukopis, koji je obuhvaćao samo nadopune i ispravke od I-V. sv., tiskao u svom časopisu pod naslovom »Accessiones et correctiones all' Illyricum sacrum del P. D. Farlati di P. G. Coleti manoscritto inedito dall prof. Fr. Bulić, Supplemento al »Bulletino di archeologia e storia dalmata« 1902—1910. Split, i time zadužio povijesnu nauku.

Mora se, na žalost, konstatirati da 300 volumena povijesne građe koji je Riceputi skupio i koja se čuvala u Padovi pod imenom »Museo ilirico« danas više nema. Dio tog materijala, čini se, vraćen je prvotnim vlasnicima koji su ga posudili da se iskoristi za pisanje djela, ili je dospio u privatne biblioteke. Međutim, većem dijelu se zametnuo trag. Mletačka se cenzura odmah poslije Riceputijeve smrti interesirala za njegovu ostavštinu i možda je neke dijelove tog materijala i uništila. Dalmacija je u to vrijeme bila pod političkom vlašću Venecije, pa su podaci za svjetsku povijest mogli smetati venecijanskoj vlasti. Tako je, po svoj prilici, prilično povijesne građe nestalo nakon Riceputijeve smrti. Moguće je da je nestanak većine građe uzrokovalo i privremeno ukidanje isusovačkog reda (1773—1814). Možda su i sami autori odbacili upotrijebljeni materijal nakon tiskanja pojedinih svezaka.²⁹ Mnogi su dokumenti nestali ili su ukradeni. Još za života F-jeva mnogi su se tužili, kao npr. G. A. Bernardi, kanonik u Splitu, koji 10. XII 1754. piše da su se neke isprave izgubile.³⁰ Povjesničar V. Brunelli, koji živi mnogo kasnije, kaže u svojoj »Storia di Zara« da F. nije uvijek vraćao posuđene rukopise.³¹ Kasniji istraživači pronašli su u Trogiru kod Splita, u ostavštini obitelji Fanfogna-Caragnin, oko 30 kodeksa koji su nekoć bili u »Museo Ilirico«; ti su kodeksi poredani po biskupijama, ali su bez reda i nisu folirani. Dio je te zbirke otkupljen i nalazi se u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, ali izgleda da je još nešto ostalo u Trogiru. Jedna zbirka pisama koja sadrži dopisivanje različitih učenjaka s autorima »Illyricum sacrum« čuva se u biblioteci Guarneriana di S. Daniele del Friuli. Dio povijesne građe nalazi se u »Archivio pubblico« u Veneciji i u Historijskom arhivu u Zadru. Međutim, 11 svezaka pod naslovom »Raccolta dei manoscritti usati per l' opera dell' Illyricum sacrum« čuva se kao Coletijeva ostavština u »Biblioteca del Seminario« u Padovi. Trebalo bi tu ostavštinu svu proučiti, ali je zacijelo sigurno da je najvredniji dio upotrijebljen u sastavljanju »Illyricum sacrum«.

VI. *Značenje Farlatija i ostali njegov rad.* F. je mnogo radio, ali ne samo na »Illyricum sacrum«. Preveo je s talijanskog na latinski s komentarom knjižicu Dubrovčanina patra I. Giorgi »La congregazione benedettina di Melita«. Usavršio je Riceputijev »Martirologium Illyricum«. Napisao je knjižicu »De

²⁹ Šamšalović, n. dj., 419—420.

³⁰ Patriarca, »La Dalmazia«, 28.

³¹ »Il Farlati portò con sè a Padova codici e stampe in gran numero colla promessa di farne restituzione, che poi invece interamente non fu »fatte« (ibidem).

artis criticae inscitia antiquitati obiecta«, koju je 1777. u Veneciji izdao Coleti. U svojem gotovo 50-godišnjem znanstvenom radu bio je neobično marljiv. Pamtio je gotovo sve dokumente kojima se služio. Plod njegova zalaganja jest prvih 5 svezaka »Illyricum sacrum«, koje je svojom rukom napisao. VI svezak bio je gotovo završio, a VII započeo.³²

F. se nije samo posvetio pisanju toga djela. Kad se kao svećenik vratio u Padovu, često je sudjelovao u javnim raspravama iz filozofije i teologije. U tome je imao velikog uspjeha. Bio je dobro upućen u mnoge grane nauke, tako da je N. Tommaseo za njega rekao da je žestoka bujica koja vuče za sobom ostavljajući sušu. Često je posjećivao bolesnike i zatvorenike i uzdizao klonule. Tješio je osuđene na smrt i pratio ih na stratište. Uvijek je uvažavao tuđa mišljenja i nikad nije s prijezirom govorio o drugim. Naročito se čuvao oholosti. Coleti ga je opisao kakav je bio i njegov fizički lik: rastom srednji i ugodnim izgledom dostojanstva, pūti između bijele i crvenkaste, plemenita čela, veselih očiju, umjerena oblika nosa, živahna ali dostojanstvena hoda.³³

19. travnja 1773. vraćajući se iz posjeta javnim zatvorima teško se razbolio. Mala družba u Padovi nije štedjela troškove i napora da mu spasi život, ali spasa nije bilo. 25. travnja 1773. umro je navršivši 83 godine života. Njegovoj marljivosti i znanju ima se zahvaliti što je čitav svijet upoznao crkvenu (i djelomično političku) prošlost negdašnjeg Ilirika, koji obuhvaća današnju Dalmaciju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i ostale narode Jugoslavije, zatim Bugarsku, Albaniju i uopće Balkanski poluotok.

³² »quid vero unus ipse praestiterit annorum triginta spatio, testantur volumina quinque Illyrici sacri sou consilio, ingenioque disposita, suo labore confecta, suis descripta manibus, methodo, doctrina, eruditione, stilo nobilissima et typis jam evulgata, queis adde sextum fere absolutum, et septimum proxime inchoatum«. Coleti, n. dj., str. VIII.

³³ Na i. mj., str. XI.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXV—XXVI

1972—73

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb